BUDAI LÁSZLÓ

EGY INTEGRÁLT VALENCIAMODELL

Tanulmányomban fogalmazom meg azokat az általános alapelveket, amelyeknek a segítségével egy nyelv igéinek a valenciáját le lehet írni. Az elmélet kialakulását elsősorban az angol nyelv igei valenciaszótárának (Budai 1997) a megírása motiválta.

A valencia definíciója

A valenciát mint az elemzés számára hozzáférhető, objektíve jellemezhető nyelvi tulajdonságot alapvetően morfoszintaktikai és bizonyos mértékig morfofonológiai, azaz egyértelműen 'felszíni', egyszerű vagy komplex jelenségnek tekintem. A valenciajelenségeket megtestesítő nyelvi alakzatokhoz azonban, azokat motivációkként megelőzően vagy velük szimultán, általában ugyancsak azonosítható, ontológiai eredetű és/vagy nyelvspecifikus egyszerű vagy komplex jelentéselemek tapadnak, ami nem zárja ki sem a valenciatulajdonságot hordozó nyelvi alakzatok autonómiáját, sem az implicit, testet nem öltő jelentéselemek kikövetkeztethetőségét.

A valencia általános fogalmát, a nyelvi egységek kategóriáit figyelmen kívül hagyva, tehát általában a nyelvi egységekre (pl. akármelyik szófajra) vonatkoztatva a következőképpen határozom meg:

A valencia egy nyelvi egységnek más nyelvi egységekkel kapcsolatban megnyilvánuló általános vagy specifikus, variábilis, mennyiségileg és minőségileg jellemezhető és magát az adott nyelvi egységet is minősítő kapcsoló és kapcsolódó képessége, illetve e képességek hiánya.

A valencia általános fogalmából kiindulva, az ige valenciáját így határozom meg:

A valencia az ige azon általános és specifikus, variábilis kapcsoló és kapcsolódó képessége, amely lehetővé teszi, hogy az ige mennyiségileg és minőségileg jellemezhető és magát az igét is osztályozó nyelvi egységekkel változó erejű, általában kölcsönös függőségi kapcsolatokba lépjen.

A valencia terminust – a szakirodalomban elfogadott gyakorlatnak megfelelően – egyrészt egy-egy konkrét jelenségre (pl. a HECKLE ige valenciája) vagy egy-egy jelenségfajtára (pl. kvantitatív valencia) vonatkoztatva, másrészt viszont gyűjtőfogalomként használom. Szűkebb értelemben használva, jelzővel pontosítom.

Az ige definíciójának egyes kitételei bővebb magyarázatra szorulnak:

Általános és specifikus valencia

A valencia konkrét és egyben specifikus nyelvi jelek tulajdonsága. A nyelvi jelben egységben vannak formai és tartalmi jellemzők, amelyek meghatározzák egy adott nyelvi jelnek más egyszerű vagy komplex jelekkel való összeszerkeszthetőségét vagy annak korlátait. A kapcsolatok lehetőségeinek és korlátainak a szempontjából a formai és a tartalmi jellemzők nem egyforma erővel hatnak, sőt autonóm módon is viselkedhetnek, de autonómiájuk is egy nyelvi jel valamelyik aspektusának autonómiája. Teljesen azonban nem válhatnak el egymástól, nem alkothatnak önálló szinteket, amelyek között összekötő szálakat kellene keresni. A 'szint' terminus technicust csak akkor lehet elfogadni, ha az a fentebbi értelemben vett aspektus szinonimája

A valencia mint a nyelvi jelek specifikuma mind formailag, mind tartalmilag általánosítható jellemzőkkel is bír. A nyelvi jelek egy halmazának vagy részhalmazának vannak közös formai és/vagy tartalmi tulajdonságai, amelyeknek az elemzése a valenciakutatás részét képezi. A specifikus valencia a lexika, az általános valencia pedig a grammatika hatáskörébe tartozik. Ezért gyakori a valenciával foglalkozó szakirodalomban annak a megállapítása, hogy a valencia a lexika és a grammatika metszéspontjában helyezkedik el.

Vannak a valenciának a mindenkori beszédhelyzettől, a szövegtől függő, részben specifikus, részben általánosítható megnyilvánulási formái is, amelyekről a pragmatikai valencia keretén belül adhatunk számot.

Az ige kapcsoló képessége

Az ige kapcsoló képessége azt jelenti, hogy az ige inherens tulajdonságaitól és egyéb feltételektől függően meghatározott számú és minőségű nyelvi egységet képes magához kötni.

Bühler (1934) óta a szakirodalomban igen gyakori az a kijelentés, hogy az ige üres helyeket (Leerstellen) nyit maga mellett. Üres helyekről beszélni azonban helytelen, mert a valencia lényege éppen annak a ténynek a megállapítása, hogy az ige kiegészítésre szorul. Ez pedig azt jelenti, hogy az ige valamilyen szempontból hiányos szófaj. Nem egyértelmű a válasz arra a kérdésre, hogy mi az, ami hiányzik az igéből. Általános érvényű választ aligha lehet adni a kérdésre. Van, amikor az ige jelentése hiányos, és van, amikor a jelentése nagyon is tömör, de például a nyelv valamelyik morfoszintaktikai természetű kényszere gyakorol rá hatást, és e kényszer miatt igényelhet valamilyen bővítményt nyelvenként eléggé eltérő módon, mert a jelként testet öltő ige ugyanúgy, mint a vonzáskörébe kerülő nyelvi egységek alapvetően nyelvspecifikus természetűek. Az ige kapcsoló képességének az erősségét a mennyiségi valencia keretein belül szokás vizsgálni.

Az ige kapcsolódó képessége

Az ige kapcsolódó képessége egyrészt azt jelenti, hogy infinitum formát öltve, maga is egy másik ige vonzáskörébe kerülhet annak igényei szerint, másrészt pedig szemantikailag nézve, egy-egy konkrét esetben általában nem az ige a választó, hanem ő a választott. Az ige inkább csak a környezetének nagyobb halmazaival szemben támaszt jelentéstani igényeket.

Szólni kell itt néhány szót az igecentrikus szemlélettel, illetve a mondat dualista felfogásával kapcsolatos lényegében meddő vitákról is. Legtöbbször a nézőpontok tisztázása nélkül, féligazságokról folyik a vita. Természetes, hogy más és más lehet a státusa, a viselkedése az igei állítmány alanyának, sőt a tárgyának is attól függően, hogy szemantikailag vagy morfoszintaktikailag, vagy pragmatikailag vizsgáljuk-e őket. A valencia szempontjából az igecentrikus felfogás egyértelműen csak annyit jelent, hogy ha ismerem az ige jelentését, akkor a szükséges és lehetséges igei kategóriákat kifejező igealak pontosan meghatározza a mondat morfoszintaktikai alapstruktúráját. Különösen igaz ez a magyarra vonatkoztatva. Ha kimondom ezt az egyszerű igét, hogy *ír*, akkor pontosan körül tudom rakni megfelelő esetben levő kérdő vagy határozatlan névmással: ki? mit? kinek? mivel? valaki, valamit, valakinek, valamivel.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy szemantikailag is mindig az ige gyakorol szelekciós hatást a környezetére: „semantic tailoring seems to proceed from noun to adjective, from noun to preposition [...], from verb to preposition and from noun to verb. Nouns seem to have the most fixed of meanings, and there seems to be a scale of precedence (or hierarchy) for semantic 'tailoring': Noun > Verb/Adjective > Preposition" (Allerton 1982:27).

Már Porzig (1934) is megfigyelte az alanyi, a tárgyi és a határozói funkcióban levő főnévnek az igével alkotott szorosabb jelentésbeli kapcsolatát, amit a dolgok lényegéből fakadónak tekintett (vö. Zsilka 1975).

Nagyon sokszor egy 'nem-ige' kerül a figyelem központjába vagy témapozícióba, és mondatot indítunk vele anélkül, hogy egy konkrét ige megjelenne a tudatunkban. Ilyenkor a mondatkezdő mondatrész(ek) szelektíve hat(nak) az igére. Hasonló mondanivaló esetében is más és más igét használhatunk, sőt sok esetben kénytelenek is vagyunk más és más igét választani, ha másképpen indítjuk a mondatot:

1. a) *Az elnök az eredményekkel kezdte a beszámolót.*

   b) *Az elnöki beszámoló az eredményekkel kezdődött.*

   c) *Az elnök az eredményekről számolt be először.*

   d) *Az eredmények kerültek az elnöki beszámoló élére.*

   e) *Az elnök először az eredményekről adott számot.*

   f) *Az elnöki beszámoló eleje az eredményekről szólt.*

   g) *Az elnöki beszámoló elejét az eredmények képezték.*

A g) mondat azt példázza, hogy a legnyakatekertebb mondatok is...

Leírtam eddig a mondatot, de nem tudtam folytatni, nem találtam megfelelő igét. Folytathattam volna a mondatot, de akkor éppen a 'nyakatekertség'-re adtam volna újabb példát. Lehetett volna a folytatás: *előállhatnak/megszülethetnek/létrejöhetnek/napvilágot láthatnak/elhagyhatják a szánkat* stb. Nekem egyik sem tetszik, ezért inkább újrakezdtem a mondatot: *A g) mondat azt példázza, hogy ilyenkor igen nyakatekert mondatokat is szerkesztünk.* Úgy tűnik, hogy az *„igen nyakatekert mondatokat is"* könnyebben folytatható, mint *„a legnyakatekertebb mondatokat is"*. Ki tudja, hány és hány kényszernek kell engedelmeskednünk, hogy elfogadhatóak legyenek meg-

nyilatkozásaink. Mindenesetre szóban nehezebben megy az újrafogalmazás a beszélőre ható, általában kedvezőtlen tényezők miatt.

Az ún. szabad határozók is valószínűsíthetik, hogy melyik igéről van szó. Ha csak annyit mondok, hogy *Andrea könyvet* ..., akkor az ige lehet *olvas, ír, vesz, vásárol* stb., de ha azt mondom, hogy *Andrea olcsón ... a könyvet*, akkor már nagy a valószínűsége, hogy a *vesz* vagy a *vásárol* ige valamelyik alakjára lesz szükség, míg a *hangosan* minden bizonnyal csak az *olvas* igével lesz összeegyeztethető.

Még tovább menve, azt is állíthatjuk, hogy az NP elemei is szelektíve hatnak az igére. Ha ilyesmit mondok, hogy *Az én kis Andreám minden féltve őrzött könyvemet* ..., akkor nagyon valószínű, hogy valami negatív jelentésű ige következik.

A fentiekből azonban nem vonhatunk le ilyen következtetéseket: „It is argued [...] that verbal concepts do not originate in the mind of a human being except in connection with nominal concept or concepts which may 'mentally' exist on their own, and that the pivotal nature of verbs in sentences is a syntactic, not semantic phenomenon" (Konderski 1973: 70).

Az idézet utolsó tagmondata már közelebb áll a valósághoz, de ennyire határozottan ezt sem állíthatjuk. A 'szintaktikai' szó elé odakívánkoznék az 'elsősorban'.

A főnévnek az igére gyakorolt szelekciós hatásával kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy a BBI (1986), amelyet lényegében egyfajta valenciaszótárnak is tekinthetünk, a szerzők kifejezett szándéka szerint egyértelműen a főnévből indul ki. Egy-egy főnévi szócikkben megtalálhatjuk az alanyi vagy tárgyi pozícióba kerülő főnévre jellemző igéket is.

Mások is hoznak példákat a tárgyas igének a tárgytól, a tárgyatlan igének pedig az alanytól való függőségére: strip the bed/tree/moose/girl/cupboard/

engine, etc. (Smith 1980: 159, cit. Allerton 1982: 28); (his) child/fish/nose/ tap runs (Keenan 1978: 306–307, cit. Allerton 1982: 28).

Általában azonban érdemesebb kölcsönhatásokról beszélni. Ezt a véleményt támasztják alá Allerton sorai (1982: 29) is: „what seems uncontroversial is that semantic 'tailoring' applies to noun phrases only in particular functions, and in particular to the function most closely associated with the verb."

A baj csupán az, hogy azt nem könnyű megállapítani, hogy melyek azok a funkciók, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak az igéhez. Konkrét példák esetén jóval könnyebb a dolgunk, de célunk olyan tulajdonságok feltárása, amelyek nemcsak egy konkrét igére vonatkoztathatók, hanem az igék többelemű halmazaira is.

Nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy a következő példákban (Budai 1984: 72–73) a különböző jelentésű ige választja-e ki magának a megfelelő szemantikai jegyű társakat, vagy az igétől függő mondatrészektől kapja az ige a különböző jelentéseit:

2. a) *He didn't agree with me.*
   b) *The food didn't agree with me.*
3. a) *The boys have gone out.*
   b) *Waistcoats have gone out.*
4. a) *He pulled up a daisy on the lawn.*
   b) *He pulled up at the traffic lights.*
5. a) *He stood out by reason of his ability.*
   b) *He stood out against her demands for years.*
6. a) *She run up a huge bill at the grocer's.*
   b) *She ran up a dress for her sister.*

Az alábbi mondatokban teljesen más az ige jelentése attól függően, hogy hol van a mondat vége:

7. *They had to climb down / in their demands.*

8. *She was cut up / by the bad news.*

9. *He ran after her / for years.*

10. *She cleared out / the attic.*

11. *She let him in / for a lot of trouble.*

A példákat hosszasan sorolhatnánk, de talán ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy egy igének a jelentését mennyire a környezete határozza meg, és hogy mennyire nehéz – ha egyáltalán lehetséges – nemcsak szintaktikailag, hanem szemantikailag is elkülöníteni egymástól egyrészt a kötelező és a fakultatatív bővítményeket, másrészt pedig a bővítményeket és a határozókat. A nehézségek csak fokozódnak, ha két vagy több nyelv hasonló jelentésű egységeit vetjük egybe, ami ismételten azt húzza alá, hogy a valenciaelemzés kiindulópontja csak a tényleges nyelvi és egyben nyelvspecifikus konstrukció lehet, és a logikának vagy a szemantikának csak ebből a konstrukcióból kiindulva, regresszíve lehet jelentősége a valencia leírásában.

Az ige mennyiségi valenciája

Az ige mennyiségi vagy kvantitatív valenciájának a problematikájához az igétől mint valenciahordozótól függő mondatrészek, a bővítmények számának a meghatározása, ezeken belül pedig a kötelező és a fakultatív bővítményeknek az elkülönítése tartozik (vö. Welke 1988: 15).

A mennyiségi valenciával kapcsolatban fontos kérdés, hogy milyen nyelvi egységeknek a száma adja meg az ige valenciájának a számát, azaz mi számít bővítménynek. Hagyományos szintaktikai funkcióneveket használva, bővítmény az alany, a tárgy, az angolban például bővítmény a magyar terminológiában ismeretlen alanyi kiegészítő (Subject Complement) és tárgyi

kiegészítő (Object Complement) is. A bővítményekhez tartozik a határozók egy része is. A felsorolt bővítmények a különböző feltételektől függően kötelezőek vagy fakultatívak.

Az ige vonzáskörén kívül eső nyelvi egységek egyrészt határozók, másrészt periferikus elemek (a megszólítás, a töltelékszó, a káromkodásszerű kifejezések), bár közvetett módon, az igének alárendelt szerkezeteken keresztül valamilyen jelentéstani kapcsolata ezeknek is lehet az igével.

Az ergatív ige alanyát akár káromolhatjuk is, mert önálló akaratot tulajdonítunk neki, akkor pedig már az igének alárendelt tag szemantikai jeggyel is jellemezhető tulajdonságáról van szó:

12. a) *The door won't lock..*

b) *The engine just wouldn't start.*

Bizonyos határozók is lehetnek igespecifikusak (Quirk et al. 1972: 448):

13. a) *I entirely + agree*

b) *I badly + need/want*

c) *I completely + forget*

d) *They greatly + admire/enjoy*

Van, amikor az igék szemantikai osztálya hat szelektíve a határozóra. A *greatly* például a 'kedvező' (favourable), míg az *utterly* a 'kedvezőtlen' (unfavourable) implikációjú igékkel fordul elő; a *deeply* határozószót viszont az érzelmet kifejező igék (Emotive Verbs) igénylik:

14. a) *They wounded him deeply* (emotional wounding).

b) *They wounded him badly* (physical wounding).

Hogy a szelekció szabályai mégse legyenek olyan egyszerűek, mindig lehetnek kivételek. A *deeply* például jó a *hate*, a *dislike*, az *admire*, a *love* és a *value* mellett, de már nem egyeztethető össze a *like* igével.

Még az ige transzformációs lehetőségeit is befolyásolhatják a határozók. Alexander-Kunz (1964: 24) megállapítja például, hogy a 15. a)-nak mint szenvedő szerkezetnek jóval kisebb az előfordulási valószínűsége, mint a 15. b)-nek, amely egy, az ágenst is valószínűsítő határozót tartalmaz:

15. a) *It can be grasped that the problem is solvable.*

b) *It can be readily grasped that the problem is solvable.*

A határozók közül a valencia szempontjából főként azok a részhalmazok az érdekesek, amelyek bővítményként, azaz kötelező vagy fakultatív mondatrészként szerepelnek. Ezeket a határozókat kötelező, illetve fakultatív határozói bővítményeknek nevezem, míg a közelebbről meg nem jelölt 'határozó' terminus a mások által 'szabad határozó'-nak (Free Adjunct, freie Angabe) nevezett mondatrészt jelenti. Nem könnyű feladat a fakultatív határozónak a (szabad) határozótól való elkülönítése sem.

Érdekes, amit Schubert (1987: 61) a valenciával kapcsolatban a határozókról mond. Megállapítja, hogy az igének szófaji mivoltából fakadóan egyedül csak határozók lehetnek függő tagjai. Valenciatulajdonságainál fogva az ige csak a bővítmények fölött uralkodik, ezért a határozókat kizárja a valencia hatásköréből. Leszűkített valenciafogalmát így definiálja: 'Valency is subclass-specific government capacity.'

Jelző nélkül a mondat a fenti elemek bizonyos, a mondatszerkezet szempontjából szükséges néhány, illetve valamennyi elemét jelenti. Mondatkonfigurációnak nevezem az ige és a tőle függő mondatrészek, azaz a kötelező és a fakultatív bővítmények együttesét, míg csak a kötelező mondatrészekkel az ige a magmondatot alkotja.

A valencia számának a meghatározásakor számításba vehetjük mind a kötelező, mind a fakultatív bővítményeket. Amennyiben csak a kötelező bővítményeket vesszük figyelembe, a minimális valencia számát és ezzel

együtt a magmondatot határozzuk meg. A minimális valencia alapján az angol ige például vagy monovalens (Monovalent), vagy divalens (Divalent), vagy trivalens (Trivalent). Minthogy a valenciát elsősorban morfoszintaktikailag megragadható nyelvi jelenségnek tartom, avalens (Avalent) igéről nem beszélek. Ha a fakultatív bővítményeket is számba vesszük, akkor a maximális valenciaszámot és egyben a mondatkonfigurációt adjuk meg. Megadhatjuk azonban mind a két számjegyet is a valenciakutatásokban szokásos módon, azaz a kötelező valencia száma után a fakultatív valencia számát zárójelbe téve.

Ehnert (1974) nyomdokain járva a finn valenciakutatók például (Korhonen 1977, Seppänen 1981, Tarvainen 1981) egy alapvalenciából (Grundvalenz) indulnak ki, míg mások a maximális valenciából (Gerling-Orthen 1979, Eroms 1981, B. Wotjak 1982, G. Wotjak 1984, 1985, Wegener 1985 stb.) (vö. Welke 1988: 53–70). Ez utóbbiak közé sorolható Nilsen-Nilsen (1975) is, bár náluk nem valenciáról, hanem esetkeretekről van szó.

Néhány példa Nilsen-Nilsen (1975: 92) maximális eseteire vagy argumentumaira:

kiss	[----+A,O]
give	[----+A,E,O]
make	[----+A,O,(S),(I)]
buy	[----+A,O,(E),(S),(I)]
transport	[----+A,O,(S),(G),(P),(I)]

(A = Agent, O = Object, E = Experiencer, I = Instrument, S = Source, P = Path, G = Goal)

Megjegyzik, hogy azokat az eseteket, illetve argumentumokat tették kerek zárójelbe, amelyek az angol mondatstruktúrában prepozíciós szerkezetekként jelennek meg. Ezek a prepozíciós szerkezetek ugyanis törölhetők az

angol mondatból anélkül, hogy megváltoznék a mondatstruktúra grammatikai minősége, bár szemantikailag kevésbé marad komplett a mondat. Hangsúlyozzák azonban, hogy ezeknek az argumentumoknak a mondatstruktúrából való törlése nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a mélyszerkezetből is töröljük őket. (A valenciakutató számára különösen hasznos információkkal szolgálnak a fenti képletekben a kerek zárójelek, de ugyanakkor ellentétben vannak azzal a megállapítással, hogy a mélyszerkezetben mindig jelen kell, hogy legyenek a zárójelbe tett argumentumok is. Az esetkeretek által kifejezett mélyszerkezetben ugyanis, ha már feltételezzük, hogy van mélyszerkezet, nem lehet különbséget tenni kötelező és fakultatív argumentumok között.)

Nilsen-Nilsen (1975: 92–93) szerint ezek azok a mélyesetek (a fenti A, O, E, I, S, P, G, de említik még a Force-t is), amelyeket az ige kontrollál. Az idő-, hely- és módhatározók mint modális esetek (modal cases) azonban, amelyek az egész mondat modifikátorai, kívül esnek az ige hatáskörén.

Kiderül azonban, hogy az időhatározók és az ige viszonya sem ilyen egyszerű, ha szemügyre vesszük Mel'cuk példáját. Mel'cuk (1988: 63) a *rent* ('obtain temporary occupancy') igének öt aktánst tulajdonít: 1. [who?] (*tenant*), 2. [what?] (*apartment*), 3. [from whom?] (*landlord*), 4. [for how much?] (*rent*), 5. [for how long?] (*period*). Az aktánsok között tehát időhatározó is szerepel. Egyébként itt is maximális valenciáról van szó.

Nilsen-Nilsen (1975: 92–93) alapján viszonylag könnyű lenne elhatárolni egymástól az ige kötelező és fakultatív kiegészítőit, illetve ezeket az ige vonzáskörén kívül eső nyelvi egységektől, ha pontosan tudnánk, hogy melyik mélyeset milyen szintaktikai funkcióként realizálódik. Reményeinket azonban maguk a szerzők oszlatják el: „there is only a loose relationship between deep cases and sentence function [...] in English it is possible for any deep

case to occur as the subject, as the direct object, or as the object of a preposition" (Nilsen-Nilsen 1975: 93).

Amennyiben ez így igaz, akkor viszont a zárójelek is értelmüket vesztik, hiszen nem tudhatom, hogy melyik mélyesetből lesz a felszínen prepozíciós szerkezet. A kötelező és a fakultatív bővítmények és határozók elkülönítésére tehát csak egy konkrét megnyilatkozás alapján van lehetőség, és a prototipikus valenciaképletek meghatározásának is formai kiindulásúnak kell lennie. Azok a valenciakutatók, akik a jelentésből indulnak ki, csak egy-egy vagy néhány szóosztályra korlátozzák vizsgálódásaikat. Ily módon látványos eredményeket érnek el, de arról a trükkről nem tesznek említést, amely a sikerük nyitja: Az ún. mélyeseteket vagy argumentumokat is a tényleges nyelvi szerkezetekből, leginkább azok prototípusaiból vonják ki, és vetik össze tényleges nyelvi szerkezetekkel. A logikám is azért diktál annyi argumentumot egy ige esetében, amennyit diktál, mert kötődik a nyelvhez, a nyelv pedig olyan prototipikus szerkezeteket is tud kreálni, amelyekben összhang van a logikai és a nyelvi egységek között. Végeredményben tehát a tartalmi kiindulású valencialeírás is formai kiindulású valenciaelemzés.

Az argumentumok számának a logikai-szemantikai – vagy mondjuk inkább úgy, hogy 'denotatív-ontológiai' (Welke 1988: 59) – alapon történő meghatározásába belejátszik a fantázia is, és nem lehet tudni, hogy mi a minimuma vagy a maximuma a maximális valenciának. B. Wotjak (1982) és G. Wotjak (1984, 1985) modelljükben (Aktantifizierungsmodell), a maximális valenciából kiindulva, a 'továbbmozgás'-t, 'továbbhaladás'-t (Fortbewegung) jelentő igék esetében öt argumentummal számolnak:

FORTBEWEGUNG (X, Y, LOC1, LOC2, LOC3).

A jeleket pontosítva: X (Agens), Y (Instrument), LOC1 (Herkunft), LOC2 (Weg), LOC3 (Richtung).

Ha példaként a *reisen* igét vesszük, valakinek az is fontos lehet, hogy mi az utazás célja (*Er reist zum Vergnügen. Er reist in die Ferien.*), hogyan utazik, mennyiért utazik stb., de ezeket a szempontokat B. és G. Wotjak már figyelmen kívül hagyja. A maximális valenciából kiindulva tehát ugyanolyan önkényes eredményekhez juthatunk, mint amit B. és G. Wotjak a Helbig-Schenkel (1969) szótárral kapcsolatban kifogásolt, hogy tudniillik következetlen és önkényes a fakultatív valencia számának a meghatározása.

A maximális valencia a kiindulópontja az Apreszjan-Páll (1982) szótárnak is. A szerzők az '*átszállít*' igéről ezt írják a 72. oldalon: „Az átszállítás szituációjának [...] hat résztvevője, aktánsa van: 1. az, aki átszállít (X, a szubjektum), 2. az, amit átszállítanak (Y, az objektum), 3. az, ahonnan átszállítanak (Z, a kiindulópont), 4. az, ahová átszállítanak (W, a végpont), 5. az, amin keresztül átszállítanak (P, az útvonal), 6. az, amin átszállítanak (Q, az eszköz és egyben hely)."'

Nem igazán értem, miért kell az *át-* igekötő, de ez a kisebbik gondom. A 6. aktáns például kettéválhat járműre és a csomagolás módjára, és a szállításnál igen fontos az ellenszolgáltatás. Ha akarom tehát, akár nyolc 'aktáns' is lehet az *(át)szállít* ige mellett. Angolul is mondhatok ilyen tekervényes, de az anyanyelvi informáns által elfogadott, tehát grammatikailag helyes mondatot:

16. *An Austrian firm transports/exports/imports machines for agricultural products by train in containers from Vienna through Hungary to the Ukraine.*

Kapoor (1985:55-56) a *write* igével kapcsolatban például a következő kérdéseket tartja lehetségesnek:

1. Who is the addressee of the statement? (ADDRESSEE)

2. Who is the doer of the action? (DOER)

3. For whom is the action done? What purpose does the doer have in mind? (PURPOSE)

4. What is the motive of the doer in undertaking the action? (MOTIVE)

5. Whom does the doer have in mind as the destination/goal of his action? (GOAL)

6. What attitude does the doer bring to bear on the action? (ATTITUDE)

7. With what instrument does the doer perform the action? (INSTRUMENT)

8. With what medium does the doer operate the instrument? (MEDIUM)

9. At what time did the action take place? (TIME)

10. At what place did the action take place? (PLACE)

11. In what manner did the doer perform the action? (MANNER)

12. What is the result of the action? (RESULT)

Merészen összekapcsolva az ige szemantikai struktúráját a gondolatok struktúrájával, ezt állítja a fenti kérdésekkel kapcsolatban:

„These dimensions represent not only the structure of the verb-semantics but also the structure of thought. Our thoughts about events resolve themselves into such and similar dimensions i.e., we make sense of events in terms of these and other similar action-functions and, it is not possible to introduce many more co-ordinates besides these, to the 'structure of thoughts', which, in other words, is constrained by these possible dimensions. The following appears to be the MAXIMUM EXPANSION for verbs:

1. who[1]	6. what with	11. to whom/what/where
2. who[2]	7. what in	12. from whom/what/where
3. why	8. whom	13. how
4. what	9. with whom	14. where

5. about what 10. for whom 15. when

This seems to be one of the places where perception, linguistic expression, and concepts meet fairly directly. What we have here are 'filters in the transformation of thoughts into language' (Fink 1978: 180)" (Kapoor 1985: 56–57).

Nem szaporítom tovább az összhangról egyáltalán nem árulkodó, inkább egymásnak ellentmondó példák számát. Az értelmileg lehetséges vagy szükséges, kinél 'argumentumok', kinél 'aktánsok', kinél "expanziók' száma nem határozható meg még konkrét szövegösszefüggés alapján sem egyértelműen. Egyszer a bőbeszédűség, máskor a szűkszavúság, ideális esetekben a pontos fogalmazás miatt annyi az ige vonzáskörébe sorolható nyelvi egységeknek száma, amennyi, de bizonyára közrejátszanak pszichológiai tényezők is.

Arra én sem vállalkozhatom, hogy minden kétséget kizáróan megoldjam a mennyiségi valencia problematikáját, de választhatok a lehetőségek között. A minimális valencia, illetve a magmondat meghatározása tűnik a megbízhatóbb megoldásnak, legalábbis morfoszintaktikailag.

Az ige minőségi valenciája

Minőségi vagy kvalitatív valencián azt értjük, hogy az ige a neki alárendelt bővítményekkel szemben morfoszintaktikai, relációs és logikai-szemantikai ismérvekkel jellemezhető igényekkel lép fel többnyire a saját, ugyancsak jellemezhető inherens tulajdonságaival összhangban.

1. Az ige egy bizonyos szituációt (vö. Kiefer 1984: 130) leíró jelentésében meghatározza, hogy az általa igényelt mondatrészek milyen szintaktikai funkciót töltsenek be, milyen morfológiai esetbe kerüljenek, és hogyan kapcsolódjanak egymáshoz, azaz meghatározza az egész mondat grammatikai vázát.

2. Az ige meghatározza függő tagjainak egymáshoz való viszonyát. Ezt a viszonyrendszert relációs jegyekkel (cause – effect, actor – receiver, controller – controlled, source – goal, etc. vö. Nilsen-Nilsen 1975: 77) jellemezhetjük.

Leírhatjuk a szituációban részt vevő szereplők egymáshoz való viszonyát az esetgrammatika eseteivel is, bár ezek az esetek általában mind a relációs, mind az inherens szemantikai jegyeket magukba foglalják. (Vö. Nilsen-Nilsen 1975: 91: 'Deep cases can be considered bundles of features.')

Az esetgrammatika eseteivel kapcsolatban megjegyzem, hogy a nyelvek általában közömbösek irántuk. Amennyiben monovalens az ige, a nyelv nem törődik azzal, hogy a szintaktikai alanyként funkcionáló mondatrészt Agent/ Force/Affected/Patient/Experiencer/Dative stb. nevű esetként fogjuk-e fel. Amikor azt mondom, hogy mindezek iránt közömbös például az angol vagy a magyar nyelv, akkor azt állítom, hogy ezeknek a szemantikai eseteknek semmiféle morfoszintaktikai ismérve sincs a prototipikus monovalens igék alanyát illetően. A di- és a trivalens igék esetében már bizonyos relációs és/vagy inherens szemantikai jegyeket érdemes figyelembe venni, de még ezekben az esetekben is eltekinthetünk az esetgrammatikai esetek gyűjtőfogalmaitól.

3. Az ige meghatározhatja a vonzáskörébe fogott egységek inherens szemantikai jegyeit. Ezek a szemantikai jegyek a nyelv szókincsének változó elemű halmazait jellemezhetik.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az igének alárendelt valamennyi főnevet (N) egymást többé-kevésbé determináló négy szempont szerint jellemezhetünk az ige minőségi valenciájának keretében:

1. Relációs jegy

2. Inherens szemantikai jegy

3. Szintaktikai funkció

4. Morfoszintaktikai realizáció

Az ige valenciájának variabilitása, prototípus és deviancia

Egy ige prototipikus valenciaképletének a meghatározásakor kiindulhatunk mind a mondatkonfigurációból, mind a magmondatból a kutatómunka céljának megfelelően. A kiindulópont megválasztása tehát alapvetően módszertani kérdés. A valencialeírásnak az előbbi, a valenciaelemzésnek az utóbbi kiindulópont felel meg jobban.

Különösen célszerű a mondatkonfigurációból kiindulni akkor, ha a jelentésük alapján egymással kapcsolatba hozható igehalmazok, illetve azok egyes elemeinek a hasonlóságait és különbözőségeit kívánjuk jellemezni akár egy nyelven belül, akár két vagy több nyelv viszonylatában, azaz kontrasztív alapon. A mondatkonfiguráció ugyanis a legtágabb perspektívában mutatja be a tényállást, míg a magmondat csak a tényállás egy metszetének, egy szűkebb perspektívájú szituációnak a nyelvi kifejezése. (A tényállásnak mint nem nyelvi kategóriának, valamint az egy bizonyos tényállás egy metszetét kifejező szituációnak mint nyelvi kategóriának a bővebb kifejtését lásd Kiefer 1984: 129–130.)

A mondatkonfigurációban szereplő entitásokból – vagy ha úgy tetszik –, az argumentumokból, de mindenképpen nyelvileg is megnevezett egységekből kiindulva, megállapíthatjuk, hogy egy-egy ilyen egység realizálódik-e, illetve realizálódhat-e a mondatstruktúrában az összehasonlított, szűkebb vagy tágabb perspektívát kifejező igék egyikének vagy másikának az esetében, de megvizsgálhatjuk azt is, hogy valamelyik entitásnév nem veszi-e át a verbum finitum szerepét.

A valencialeírásban a prototipikustól eltérő deviáns valenciaképletek a beszélő kommunikatív szándékától függően a valenciaredukció és/vagy az

entitásokat kifejező nyelvi egységek szintaktikai funkciójának a megváltozása révén jutnak kifejezésre. Egy-egy konkrét ige esetében ilyenkor valencianövekedésről nem beszélhetünk, mert a mondatkonfiguráció a fakultatív elemeket is tartalmazza, ezért egy megnövelt valenciaszám egy másik igei lexémát, például a kiinduló lexéma kauzatív származékát eredményezné.

A minimális valenciából, azaz a magmondatból kiindulva, a deviancia a valenciaredukción és/vagy a szintaktikai funkcióváltáson kívül valencianövekedést is jelenthet, mivelhogy a magmondatból hiányoznak a valencia szempontjából fakultatív mondatrészek. Az általam választott módszer alapján tehát a magmondatoknak mint prototipikus valenciaképleteknek a meghatározása, valamint az ezektől pozitív vagy negatív irányban eltérő valenciaszámú és/vagy szintaktikai funkcióváltást mutató deviáns képletek azonosítása és mindezek okainak a feltárása a megoldandó feladat.

A deviancia okai között minden bizonnyal a beszélő kommunikatív szándékát kell elsőként megneveznünk, de amint majd látni fogjuk, vannak a devianciának egyértelműen nyelvspecifikus, sőt idioszinkretikus okai is.

A valencia variabilitását, azaz a perspektívaváltozások következtében előálló valenciacsökkenést vagy valencianövekedést, illetve szintaktikai funkcióváltást, másképpen mondva, a prototipikustól eltérő, tehát deviáns valenciaképleteket meghatározó tényezőket akkor tudjuk sorra szedni, ha megvizsgáljuk az ige teljes paradigmáját az igei kategóriák (diatézis, igemód, aspektus, igeidő, szám és személy) alapján, valamint a mondatokat fajaik, szerkezetük, a beszélő szándéka és logikai minősége szerint. E helyen csak a diatézis és a valencia kapcsolatára térünk ki:

A prototipikus és a deviáns valenciaképletek variációi a kommunikáció során a fókuszváltás, a fókusz tágítása, illetve szűkítése eredményeként állnak elő. A figyelem központja eltolódhat a tényállást kifejező prototipikus

valenciaképlet egyik eleméről a másikra, a fókusz tágítható vagy szűkíthető, miközben a tényállás más és más keresztmetszetét szemléljük, juttatjuk kifejezésre. A fókusz tágítása a prototipikus vagy deviáns szerkezetekbe plusz elemek bevezetésével (valencianövekedés), míg szűkítése a prototipikus vagy deviáns szerkezetek bizonyos kötelező elemének vagy elemeinek az elhagyásával (valenciaredukció) jár együtt. A két folyamat, azaz a valencianövekedés, valamint a valenciaredukció nem zárja ki egymást.

Különböző magyarázatokat adhatunk a prototipikus és a deviáns valenciaképletek összefüggéseire. Mondhatjuk, hogy a kisebb valenciájú ige a neki megfelelő nagyobb valenciájú igéből származik, vagy fordítva. Bizonyos igék például inherensen monovalensek, következésképpen divalens használatuk a prototipikus monovalens képletből származtatható, míg más igék inherensen divalensek vagy trivalensek, és valamennyi, a valenciaredukció folytán keletkező származékaik ezekből a prototipikus di- vagy trivalens valenciaképletekből eredeztethetőek. Minthogy igen nagy az eltérés az anyanyelvi informánsok között abban a tekintetben, hogy melyik szerkezet tekinthető elsődlegesnek, ezért azt a képletet tekintjük prototípusnak, amelyben a kötelező elemek a legnagyobb számban fordulnak elő, és a fókusz tágítása vagy szűkítése következtében keletkező deviáns képleteket ebből a prototípusból vezetjük le.

A diatézis (diathese: sens dans lequel l'action exprimée par un verbe s'exerce d'un actant vers un autre [Tesnière 1959: 667]) az igének azt a képességét fejezi ki, hogy a perspektívaváltozásnak megfelelően képes a hatáskörébe vont elemeket saját tengelye körül forgatni, valamelyik elemet a nézőpontba helyezni, más eleme(ke)t pedig kevésbé fontossá változtatni vagy homályban hagyni, miközben önmaga alakilag vagy megváltozik, vagy sem. Az angolban a perspektívaváltás eszközei közül csak a grammatikai

passzivizáció jár együtt az ige alakjának a megváltozásával. A magyarban viszont a gazdag igeképzőrendszer következtében a perspektívaváltás általában igecserével jár együtt.

Az ige kvantitatív és kvalitatív valenciájának jellemzői alapján elkülönithetjük egymástól a prototipikus és a deviáns, azaz a perspektívaváltás következményeképpen előálló valenciaképleteket, ami azonban nem mindig könnyű feladat a valenciakutató számára, főként azért, mert a deviancia sok esetben nem hagy nyomot az ige alakján.

A devianciát vizsgálva általában megállapíthatjuk, hogy egy és ugyanazon ige hasonló jelentéssel, azaz ugyanarra a tényállásra utalva, különböző képletekben fordulhat elő valenciahordozóként, bár igen nagy a száma azoknak az igéknek is, amelyek a mennyiségi valenciát véve alapul csak egyetlenegy képletben szerepelhetnek.

Az angolban a perspektívaváltásnak nincsenek olyan gazdag lexikai és morfoszintaktikai eszközei, mint a magyarban, ezért az angolban a mondatrészeknek a prototipikus helyéről (primer alany, primer tárgy) való elmozdítása (szekunder alany- vagy tárgyválasztás) az ige alakjának változatlanul hagyásával vagy esetleges megváltoztatásával (szenvedő igealak) ki tudja fejezni a megváltozott perspektívát. Ez viszont szükségessé teszi, hogy az ugyanazon igei lexémát tartalmazó mondat valamelyik valenciaképletét prototípusként, a többit pedig annak deviáns változataként kezeljük. A monovalens igék esetében természetesen nem beszélhetünk perspektívaváltásról, a perspektívaváltás kifejezésére csak divalens és trivalens igék képesek.

A perspektívaváltás korlátairól már volt szó, amelyek kizárják a deviáns változat lehetőségét, de konkrét mondatokra vonatkoztatva a prototípus meghatározásáról még nem. Intuitíve általában könnyebb megállapítani,

hogy az ige melyik használata prototipikus, mint arra szabályt adni. A válaszadásnak az ige valenciatulajdonságaiból, azaz a mennyiségi és a minőségi valenciából kell kiindulnia, amelyen nyomot hagy mind a perspektívaváltás, mind az ige bővítményei által kifejezett entitások körének a kiterjesztése.

A prototípus meghatározásához a következő támpontok adhatók:

1. A magmondat mennyiségi valenciájának csökkenése perspektívaszűkülés következménye, ezért a legmagasabb számú bővítményt tartalmazó, azaz a legtágabb perspektívát kifejező magmondat azonos lehet a prototípussal.

2. Egy igének azt a valenciaképletét tekinthetjük elsődlegesnek, azaz prototipikusnak egy másik képletével szemben, amely egy nem teljesen egyértelmű szituációban mint társalgást kezdeményező megnyilatkozás nem provokál pronominális kérdést.

3. Az azonos tényállások különböző metszeteit leíró mondatok közül az a prototípus, amelyiknek az alanya prominensebb (cause, controller, source; animate, human, concrete stb.), mint a másiké vagy a többié.

A perspektívaváltás nem minden eszköze tartozik a valenciakutatások hatáskörébe, mert a perspektívaváltásnak tisztán szintaktikai és fonológiai eszközei is vannak.

Az idézett művek bibliográfiája

Alexander, D.– W. J. Kunz 1964. Some classes of verbs in English: Linguistics Research Project, Indiana University; principal investigator: F. W. Householder. Bloomington, Ind. Reproduced by the Indiana University Linguistics Club.

Allerton, D. J. 1982. Valency and the English Verb. London; New York: Academic Press.

Apresjan, Ju. D. 1974. Leksiceskaja semantika. Moscou: Nauka.
Apreszjan, J. D.–Páll E. 1982. Orosz ige – magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások 1–2. Budapest: Tankönyvkiadó.
Budai L. 1984. Az angol ige, melléknév és főnév valenciája: Anglisztikai Napok '83. Tanulmányok az anglisztika tárgyköréből 3. Szerk. Korponay B. 69–79.
— 1997. A Morphosyntactic Valency Dictionary of English Verbs. Veszprém: VEK.
— 1998. A valenciafogalom kialakulása, bővülése és a valenciakutatások problematikája:
Bühler, K. 1934. Sprachtheorie. Jena.
Ehnert, R. 1974. Liste der Grundvalenz der häufigsten deutschen Verben. Oulu.
Eroms, H.-W. (1981): Valenz Kasus und Präpositionen. Heidelberg: Winter.
Fink, S.R. (1978), Case grammar and valency theory at a stalemate? Their relevance for semantic theory: WERNER (ED.) (1978). 177–190.
Gerling, M.– N. Orthen: Deutsche Zustands- und Bewegungsverben. Tübingen.
Helbig, G.– W. Schenkel (1969): Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
Kapoor, K. (1985): Semantic Structure and the Verb: A Propositional Analysis. New Delhi: Intellectual Publishing House.
Keenan, E.L. (1978): The syntax of subject-final languages: LEHMANN (1978). 268–327.
Kiefer F. (1984): A magyar aspektusrendszer vázlata: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 15. 127–149.
Konderski, S. (1973), Some surface and deep aspects of case in Polish and English: FISIAK (ED.) (1973). 65–76.
Korhonen, J. (1977): Studien zu Dependenz, Valenz und Satzmodell. 1–2. Bern: Peter Lang.
Lehmann, W.P. (ED.) (1978): Syntactic Typology: Studies in the Phenomenology of Language. Austin and London: University of Texas Press.
Mel'cuk, I.A. (1988): Dependency Syntax: Theory and Practice. Albany: State University Press of New York.
Nilsen, D.L.F. - A.P. Nilsen (1975): Semantic Theory: A Linguistic Perspective. Rowley, Mass.: Newsbury House.
Porzig, W. (1934), Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 58. 70–97.
Quirk, R.–S. Greenbaum - G. Leech - J. Svartvik (1972): A Grammar of Contemporary English. London: Longman.
Schubert, K. (1987): Metataxis. Contrastive Dependency Syntax for Machine Translation. Dordrecht, Holland; Providence R.I., U.S.A.: Foris.
Seppänen, L. (1981), Zur sogenannten quantitativen Valenz: ZGL 9. 34–54.
Smith, N.V. (1980), Review of Lehmann (1978): Journal of Linguistics 16. 150–164.
Tarvainen, K. (1981): Einführung in die Dependenzgrammatik. Tübingen: Niemeyer.
Tesnière, L. (1959): Éléments de syntaxe structurale. Paris: Klincksieck.
Wegener, H. (1985): Der Dativ im heutigen Deutsch. Tübingen.
WEisberger, L. (1953–54): Vom Weltbild der deutschen Sprache. Düsseldorf.

Welke, K.M. (1988): Einführung in die Valenz- und Kasustheorie. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
Werner, A. (ed.) (1978): Valence, Semantic Case and Grammatical Relations 1. Amsterdam: John Benjamins.
Wotjak, B. (1982), Untersuchungen zur Inhalts- und Ausdrucksstruktur ausgewählter deutschen Verben des Beförderns: Linguistische Studien, Reihe A 103. Berlin.
Wotjak, G. (1984), Zur Aktantifizierung von Argumenten ausgewählter deutscher Verben: Zeitschrift für Germanistik 5. 401–414.
— (1985), Zur Vertextung von Argumenten ausgewählter deutscher Verben: Grammatik im Unterricht. HG. VON K. NYHOLM. ABO.
Zsilka, J. (1975): A jelentés szerkezete (A jelentés-mozgás egysége). Budapest: Akadémiai Kiadó.